

JACQUES CALLOT
Capitano dei Baroni

3 KLASIFIKACE LIDÍ: SČÍTÁNÍ LIDU JAKO KOLEKTIVNÍ PŘEDSTAVA²⁴

Historikové středověku jsou u kronik poněkud na rozpacích. Takzvaný „koperníkovský obrát“ v historiografii spojovaný s Leopoldem von Ranke obrátil pozornost od literárních pramenů na objektivnější svědectví oficiálních záznamů. Bylo však brzy zřejmé – pokud se na to někdy zapomínalo –, že kroniky mají svou hodnotu také jako svědectví, a to nikoli navzdory své subjektivnosti, ale právě kvůli ní. Byly svědky postojů a hodnotových systémů kronikáře, jeho sociální skupiny a doby (Galbraith, 1948, kap. 1).

Podobně by se dalo argumentovat i v souvislosti s oficiálními záznamy, protože nejsou tak ryzími prameny, jak se kdysi předpokládalo. Sčítání lidu, census, například neodráží společnost objektivně jako její zrcadlo. Nejenže podléhá lidské omylnosti, ale také informace, které obsahuje, jsou filtrovány zvláštním klasifikačním systémem. Kladnou stránkou sčítání lidu je však to, že klasifikační systém sám představuje svědectví o způsobu, jak společnost vnímá sama sebe (nebo přesněji o způsobu, jak jedna skupina vnímá ostatní). Odhaluje kategorie a schémata běžná v dané kultuře. Jinými slovy, census je podle francouzského sociologa Emila Durkheima (1912) „kolektivní představou“. Z tohoto hlediska se zaměřím na sčítání v raně novověké Itálii, zejména ve Florencii a Benátkách. Budu se v této souvislosti zabývat sociálními stereotypy, strukturou zaměstnání a zejména šedou zónou mezi nimi.

Do 16. století se sčítání lidu (známé na různých místech pod takovými označeními jako *anagrafo*, *catasto*, *estimo* atd.) stalo pevně zakotvenou institucí na většině Itálie. V Benátkách, kde vládnoucí vrstva vědomě na-

vazovala na byzantský byrokratický precedens, byly částečné soupisy obyvatel vedeny již v 10. století, přičemž sčítání dospělých mužů bylo provedeno v roce 1338. Roku 1427 provedla vláda v Toskánsku neobvykle náročný soupis všech domácností na území Florencie, tj. řádově 60 000 domácností, tedy více než čtvrt milionu lidí. Zdá se, že počet takových sčítání v 16. století strmě stoupal: v Římě se sčítání konalo v roce 1526, ve Florencii v letech 1527, 1552 a 1562, v Benátkách v letech 1509, 1540 a 1581, v Neapoli roku 1547 a v 90. letech 16. století atd. V průběhu raného novověku byly takové soupisy stále podrobnější. Například florentský census z roku 1632 je dokonalejší než census z 16. století, benátský census z 60. let 18. století byl se svými mnoha tabulkami nejpodrobnější ze všech.²⁵

Moderní historikové těchto pramenů vydatně využívali ke studiu změn ve vývoji italského obyvatelstva a v sociální struktuře Itálie. Avšak ještě než o tom můžeme něco říci s větší určitostí, je zapotřebí pátrat, pro jaké účely tyto „prameny“ vznikly.

V případě sčítání – *catasto* z roku 1427, florentské *Domesday Book* (Knihy posledního soudu)*, proběhlo zkoumání již přímo exemplárně – podobně jako u *Domesday Book* samé. Dnes víme, že *Domesday Book* z roku 1086 byla výsledkem práce komisařů, kteří podnikali okružní cesty po různých částech Anglie, vyptávali se kněží, rychtářů a šesti vesničanů v každé obci, kladli jim něco přes dvacet otázek a sestavovali odpovědi, které pak byly zaneseny do soupisu. Sčítání, inspirované možná sicilským sčítáním, které nařídil

* Tzv. *Knihy posledního soudu*, soupis pozemkového vlastnictví anglického království pořízený na příkaz krále Viléma Dobyvatele v roce 1086 (pozn. překl.).

normanský hrabě Roger I. (on sám se podobně jako benátské soupisy řídil byzantským modelem), bylo popsáno jako „největší administrativní výkon středověkého království“ (Galbraith, 1961).

Podobným způsobem bychom mohli popsat *catasto* z roku 1427 jako největší administrativní výkon středověkých městských států. Jak ohromný výkon to byl, se ukáže při čtení zevrubného seznamu úředníků (odhadci, kancelisté atd.), kteří se na soupisu podíleli. Navíc jej oceníme, když se podíváme, jak vznikal, včetně odpovědí každé domácnosti. Ty se kvůli ověření nahlas četly v kruhu sousedů dřív, než byly přepsány do 66 registračních svazků (Herlihy-Klapisch, 1978).

U pozdějších italských sčítání však přetrvávají vážné problémy. Vezměme například florentské sčítání z roku 1552 nařízené vévodou Cosimem de'Medici. Po stručném popisu státních pevností a venkovského obyvatelstva následuje podrobné sčítání městského obyvatelstva. Pro jaký účel bylo pořízeno?

Tak jako v případě *Domesday Book* nám podoba, v níž se dochovaly rukopisy sčítání, umožňuje formulovat hypotézu o způsobu, jakým bylo sčítání pořízeno, a odtud se dobrat záměrů jeho organizátorů. Sčítání z roku 1552 se dochovalo ve dvou verzích, ve dvou soupisech. Jeden, který se nyní nachází v Archivio di Stato ve Florencii, bude nadále označen jako „text A“. Je psán na papíře rukopisem vykazujícím známky spěchu, ale je vázán v modrém sametu a zdobený iluminacemi na pergamenu. Obrázky a úvod adresovaný vévodovi svědčí o tom, že šlo o opis, který byl přes špatný rukopis (v úvodu hojně omlouvaný) předán vévodovi. Druhý opis se nyní nachází v Bibliotheca Nazionale ve Florencii; nazýváme ho „text B“. Postrádá zdobení, ale je celý napsán na pergamenu a úhledným písmem. Pravděpodob-

ně to byla kancelářská kopie, určená k intenzivnímu používání a stálému vyhledávání informací.²⁶

Tyto dva texty úplně nesouhlasí. Text A uvádí obyvatelstvo Florencie v počtu 59 557 osob (nepočítaje vévodovu domácnost, která se objevuje jen v této verzi, jako by Cosimova domácnost byla výhradně záležitostí vévodovou). Text B udává obyvatelstvo Florencie v počtu 59 179 osob, tedy o 378 lidí méně. Jak tyto rozpory vysvětlit? Mohlo dojít k vynechání při opisování druhé verze z první? Avšak porovnání namátkou zvolených záznamů ukazuje, že žádný text nemohl být úplně opsaný z druhého, protože každý obsahuje informace, jež ten druhý postrádá.²⁷ Je axiomem textové kritiky, že existují-li dva rukopisy daného textu, má text tři možné „rodokmeny“ neboli genealogie. Jestliže A nezávisí (nebo plně nezávisí) na B a B je nezávislé na A (alespoň zčásti), potom se musí oba vyvozovat ze ztraceného „archetypu“. Jestliže tímto archetypem byla sbírka volných listů jako „původní odpovědi“ pro Domesday Book a jejich obdoby v roce 1427, můžeme si docela dobře představit, že byly opsány do dvou různých soupisů dvěma úředníky (protože rukopisy se liší) a přitom každý z nich zapomněl převzít některé z listů, a způsobil tak zmíněné rozpory. Protože každý soupis obsahuje domácnosti, které druhý vynechal, musí být celkový počet obyvatelstva Florencie vyšší, než se běžně předpokládá, a je tedy potřeba oba rukopisy důkladně porovnat.

Jak a kdo sčítání vyhotovil? Předmluva k textu A pochází od jistého Antonia Gianettiho (alias de Mucione), který tvrdí, že uspořádal údaje do pěti kolonek (krby, muži, ženy, sluhové a služky). Nevysvětluje, jak byly informace získány, nicméně to, že sčítání nebylo organizováno po farnostech, nýbrž po ulicích, naznačuje, že základní pochůzky nevykonával farář.

V Benátkách (přínejmenším) v 17. století vypracovávali sčítání faráři, a to za pomoci šlechtice a měšťana farnosti, pravděpodobně aby získali informace od těch, kdo jim byli společensky naroveň, za předpokladu, že lidé vysokého postavení by se neobtěžovali odpovídat na otázky obyčejného duchovního. Avšak v 18. století se očekávalo, že kněz pořídí údaje samostatně. Proč se takové soupisy vůbec prováděly? V raně novověké Itálii a opravdu kdekoli v Evropě měla sčítání mnoho různých účelů, z nichž čtyři vynikají jako obzvláště důležité. Na prvním místě to byly daně, jako v případě Florencie v roce 1427. Dále se prováděla sčítání pro účely veřejného prospěchu. Mohlo se třeba stát, že cena chleba byla vysoká a vláda chtěla zajistit, aby bylo zásobováno místní obyvatelstvo, a ne přespólní jako v případě Neapole v roce 1591, kdy přidělové lístky dostal každý.²⁸ Nebo se mohlo stát, že město bylo v obležení, jako Florencie v roce 1527, nebo panovalo nebezpečí moru, což bylo také jakési obležení, a postižená oblast byla odříznuta od okolního světa. V Benátkách v roce 1586 řídila sčítání zdravotní komise. Během moru ve Florencii roku 1630 bylo provedeno sčítání části čtvrti Santa Croce, která musela být dána do karantény, a podobně sčítání provedla římská zdravotní komise za moru v roce 1656. Sčítání bylo součástí souboru protimorových opatření, v nichž byla raně novověká Itálie průkopníkem (Cipolla, 1976). Další censy probíhaly brzy po odeznění moru, aby se spočítaly ztráty, jako v případech Florencie v roce 1632, Benátek roku 1633 a Neapole roku 1656.

Za třetí prováděla sčítání církve, aby lépe vypátrala ty, kdo neplní tzv. „velikonoční povinnost“ svatě zpovědi a svatého přijímání. Tato církevní sčítání se pořizovala na řádném podkladě podle tridentského koncilu; jedno z prvních sčítání proběhlo v Bologni roku 1568 – bylo

nařízeno reformním arcibiskupem Gabrielem Paleotim (Prodi, 1967, s. 182). Sčítání byla součástí rostoucího zájmu duchovních o stav laiků, což proberu v příští kapitole. Konečně existovala sčítání mužů schopných bránit město (janovské sčítání z roku 1531 zachycovalo, která domácnost vlastnila hákovnice) nebo veslovat na galérách (v Benátkách).²⁹

Je velmi důležité znát účel sčítání, ještě než jej využijeme jako pramen, neboť právě účel určuje, co se zaznamenávalo a co se vynechávalo. Při sčítání pro daňové účely se obecně počítají „krby“ (*fuoche*) a vynechávají se ti, kdo jsou vyňati ze zdanění (například domácnosti duchovenstva). Sčítání kvůli přidělování chleba počítají „ústa“ a vynechávají neodstavené kojence, kteří mají vlastní zdroje potravy. Církevní sčítání počítá „duše“ a vynechává nekatolíky, obzvláště židy a případně i děti před prvním svatým přijímáním. Takové výjimky, jakkoliv dráždí moderní demografy, mají smysl v rámci místního systému kategorií. V některých případech byly technické pojmy používány volně; jedním z problémů florentského sčítání z roku 1552 je to, že neustále kolísá mezi „krby“, „dušemi“ a „ústy“. Ve všech případech je však zapotřebí mít na paměti systém raně novověkých kategorií, protože kategorie – spolu s knížaty, kněžími, úředníky a obyčejnými obyvateli, kteří jen odpovídali na otázky – jsou prostředníky mezi námi a sociálními strukturami, které studujeme.

Systémy kategorií jsou hlavním předmětem tohoto pojednání, ale před jejich podrobným prozkoumáním musíme říci pár slov o postojích ke sčítání. Jak vědělo mnoho Italů v raném novověku, bylo sčítání, tedy census, starověkým římským opatřením, vykonávaným každých pět let z důvodů vojenských, finančních a politických (Nicolet, 1976, 52n.). Například soupis z Pistoie pro-

vedený v roce 1569 se dovolává Říma, aby dokázal, že census je dobrá věc. Benátský census z roku 1761 odkazuje na římského krále Servia Tullia.³⁰ Dovolává se také Mojžíše, neboť o sčítání hovoří i Bible, a to v knize Numeri 1,2 (Hospodinův příkaz Mojžíšovi, aby sečetl lid) a v evangeliu sv. Lukáše 2,1 (cesta do Betléma jako reakce na „nařízení císaře Augusta, aby byl po celém světě proveden soupis lidu“). Nahoře na stránce s číselnými údaji, které se týkají Florencie roku 1661, nalezneme hrký nápis: *in multitudíne populi dignitas regis*, tj. citát z knihy Přísloví 14,28*, *V množství lidu spočívá důstojnost krále*, který pak pokračuje slovy, *kdežto úbytek národa je zkáza pro vládcu*.³¹ V Bibli jsou samozřejmě mnohé texty, jež jsou zřejmě v rozporu s jinými texty. Tak čteme, že „potom měl David výčitky svědomí, že dal lid sečíst. David volal k Hospodinu: ‚Velmi jsem zhřešil, že jsem to učinil‘“ (2S 24,10). Tento text použil dominikánský mnich a filozof Tommaso Campanella jako kritiku neapolského sčítání v 90. letech 16. století; v tomto smyslu se citoval ještě v Anglii v 18. století.³² Z anglosaské kroniky víme, že kniha Domesday Book byla také neoblíbená, jak lze usuzovat z jejího neoficiálního názvu. Její součástí bylo též všeobecné sčítání zvířat. *Nebylo – je hanebné to zaznamenávat, ale jemu se to hanebné nezdálo – ani jediného vola, ani jedině krávy, ani jediného prasete, které by uniklo pozornosti*. Několik Italů v 16. století reagovalo stejně. Když vévoda z Parmy v roce 1550 provedl sčítání na svých panstvích, některé ze sčítacích komisařů venkované zabili.³³ Sčítání není politicky neutrální. Vědět znamená mít moc.

* Tuto i následující biblické pasáže cituji podle: Bible, Písmo svaté Starého a Nového zákona, Praha: Česká biblická společnost, 1991 (pozn. překl.).

U vědomí těchto skutečností se můžeme vrátit k censu jako kolektivní představě: představě společenství a zároveň představě určitých kolektivních kategorií a stereotypů. Cílem bylo nejen „sčítání lidu“, ale i jeho klasifikace.

Lidé ve skutečnosti nebyli jediným předmětem šetření. Již jsme ukázali, že ve sčítání mohla figurovat zvířata rozdělená samozřejmě do tříd. Toskánské sčítání z roku 1632 mělo pět kategorií: prasata, kozy, ovce, „soumary“ (muly) a „tažná zvířata“ (hovězí dobytek). Benátský soupis z roku 1761, který vynechal prasata, také oddělil ovce od koz a dodatečně rozlišoval mezi hovězím dobytkem zapřaženým do pluhu a voly chovanými na porážku.³⁴ V soupisu bylo dokonce místo pro neživé předměty – arkebuzy (v Janově roku 1531 ať z obranných důvodů, nebo v zájmu veřejného pořádku), gondoly (v Benátkách v 17. století; odrážel se tu zájem o okázalou spotřebu), kočáry, efektní položka okázalé spotřeby, která byla samostatně sčítána v Římě v roce 1594.

Při sčítání lidí bylo v klasifikačním systému několik binárních protikladů. Muži a ženy, dospělí a děti, rodina a služebnictvo byli rozlišováni s různým stupněm přesnosti. Například florentské sčítání z roku 1552 rozdělovalo obyvatelstvo do čtyř skupin (muži, ženy, sluhové a služky), kdežto sčítání z roku 1632 pracovalo se šesti skupinami a dělilo mj. muže i ženy „pod patnáct“ let a „nad patnáct“ let. V benátských censech v 17. století se rozlišovali „chlapci“ a „dívký“ od „mužů“ a „žen“; naopak sčítání v 18. století dávalo ženy do společné skupiny, zatímco odlišovalo „muže“ (ve věku od 14 do 60 let) jak od „chlapců“, tak od „starců“. Světská sčítání často považovala 14 či 15 let za práh dospělosti, ať už z ekonomických, nebo vojenských důvodů. Na druhé

straně církevní sčítání kladla důraz na věk prvního svatého přijímání, který byl značně nižší.

Církevní sčítání, „sčítání duší“ měla vlastní kategorie. V těchto záznamech bylo důležité odlišovat nejen duchovní od laiků, ale i mnichy a řeholníky od světských kněží. Církev se zajímala o počet jeptišek, chudých (alespoň institucionalizovaných chudých, takzvaných *poveri de spedali*), židů a muslimů („Turků“ nebo „Maurů“) – ti se neobjevovali mezi těmi, kdo chodili k přijímání, a konečně prostitutek, ať už proto, že byly zdrojem pokušení, které muselo být pod kontrolou, nebo šlo o skupinu, jejíž příslušníci nesměli chodit k přijímání, jelikož byli ve stavu smrtelného hříchu.³⁵

Laická sčítání také mohla uvádět mnichy a jeptišky odděleně (jako v případě Florencie v roce 1632), ale více se zajímala o klasifikaci laiků podle společenského postavení a povolání. Zájem o údaje o společenském postavení byl zvláště výrazný v aristokratických Benátkách, kde byli sčítací komisaři vysíláni se třemi druhy listů, aby do nich zaznamenali domácnosti „šlechticů“, „měšťanů“ a „řemeslníků“. Někteří jedinci se jednoduše nehodili do žádné ze stanovených kategorií, ale úředníci dělali vše pro to, aby je do nich dostali. Právně řečeno, „měšťan“ byl v Benátkách omezenou kategorií: byla to menšina stejné velikosti jako patriciát, který se řadil bezprostředně pod ni. Avšak zdravotní komisaři oznámili kněžím, aby do této kolonky zahrnuli „advokáty, lékaře, notáře a jiné odborníky a také kněze, kteří nejsou urození, v těch případech, kdy byli hlavou domácnosti“. „Řemeslníci“ byli zachyceni jako zbytková kategorie obsahující gondoliéry, učitele, vdovy atd.³⁶

Tento trojitý systém odhaluje něco o tom, jak si benátská vládnoucí třída představovala přirozený řád věcí. Na tom nebylo nic zvláštního: třídy tohoto sys-

tému odrážely a posilovaly společenské třídy od časů antického Říma. Jiné soupisy víc vypovídají o před-sudcích organizátorů sčítání včetně jejich zájmu o cizince a nezaměstnané.

„Cizinci“ (*forestieri*) obecně odkazují na kohokoli narozeného za hranicemi státu, kde se provádí sčítání. Florentské *catasto* z roku 1427 je již zaznamenává. V případě Florencie v roce 1552 kategorie pro cizince ještě neexistuje, ale místo původu se často do registru zaznamenává. Nejzřetelnější je to u prostitutek, které měly sotva něco jiného k identifikaci, protože byly vzdálené od svých rodin; *La Francesca spagnola*, *La Margherita francese*, *Daria Bolognese meretrice*, *Dianora pisana meretrice* atd. Avšak nacházíme také muže zapsané např. jako *Giovanni di Brizio da Pisa* nebo *Giorgio d'Arezzo pittore* (jinými slovy Vasari). Podobně jako přezdívky, které nejsou ve sčítání neobvyklé, napomáhá identifikaci i geografický popis, ale celkově lze říci, že by nebylo příliš obtížné z registru vytáhnout všechny cizince. Můžeme si položit otázku, zda to třeba nemohl být záměr vévody nebo jeho úředníků. I v Benátkách nacházíme několik charakteristik jako *Zuane Greco mariner* nebo v pověstné farnosti San Zuan Bragola *Barbara Todescha*, *Stella Greca*, *Elena Turca* a *Nicoleta Schiaona* (která pravděpodobně pocházela z Dalmácie). Přetrvává nicméně dojem, že florentské sčítání se víc zajímalo o počty cizinců, zatímco benátské o rozdíly mezi šlechtici, měšťany a ostatními.

Jiným úkolem organizátorů sčítání byla práce – nebo její nedostatek. Někdy se píše, že „nezaměstnanost“, jev dnes všeobecně důvěrně známý, v Evropě do začátku 19. století neexistovala. Možná scházel abstraktní termín, ale raně novověká sčítání jsou součástí svědectví, že idea tu nechyběla, ačkoliv soudobé postoje k těm, kdo nemohli nebo nechtěli pracovat, se od našich sčí-

tání lišily. V Itálii a jinde byla šlechta často definována nicneděláním. Machiavelli definoval jako „pány“ (*gentilbuomini*) jen ty, kteří „zahálejí“. Šlechtici byli nezářídka popisováni jako *scioperati* (doslova „bez práce“), což neznamená, že hledali práci, ale že pobírali důchod.³⁷

Nečinnost obyčejných lidí, ať už dobrovolná nebo nedobrovolná, znamenala ještě něco jiného. Byla předmětem značného zájmu organizátorů sčítání spolu s jejím opakem, druhem práce, kterou lidé vykonávali. Např. benátské zdravotní komisaři nařídili farářům, kteří shromažďovali informace pro sčítání, aby zaznamenali povolání (*esercizio*) všech hlav domácností, které nebyly ani šlechtici, ani měšťany. Tím se měl možná řešit problém „propojení záznamů“; mnoho Benátčanů v 17. století nemělo příjmení, takže identifikaci zjednodušovala povolání. Ta jsou také zaznamenána ve florentských sčítáních v 16. a 17. století, možná ze stejného důvodu, a v některých daňových soupisech, jako byla benátská *decime* z roku 1581 a 1711.³⁸ Existuje však další svědectví zájmu vrchnosti o pracovní zařazení. Například ve Florencii byl během moru v roce 1630 pořízen důkladný soupis jak aktuálních, tak potenciálních povolání obyvatel karanténní oblasti Santa Croce. Zdá se, že hospodářský pokles v 17. století vedl k soupisům dílen a živností, které se pro některá města dochovaly, např. pro Řím v roce 1622 (Delumeau, 1957, 371n.) a Sienu v roce 1640.

Co zejména a stále více zajímalo organizátory sčítání, byl problém – jak jej viděli oni – nečinných chudých. Nebrali samozřejmě v úvahu mnoho chudých lidí, kteří chodili od města k městu, hledající práci nebo dobročinnost. Ani nezaznamenávali jednotlivé podrobnosti o institucionalizovaných chudých. Jejich zájem se soustředil na chudé s pevnými městskými adresami.

V případě Florencie a Benátek odhalují sčítání příznačné změny ve způsobu, jak byli chudí vnímáni.

Ve florentském sčítání z roku 1552 chudí takřka nejsou vidět. Jsou tu jen ojedinělé odkazy na někoho, kdo žebrá (*accatta*), nebo je mrzák (*storpiato*). Dojem ze sčítání z roku 1562 je většinou stejný. Našel jsem pouze jeden odkaz na žebráka, zatímco tři hlavy domácností byly popsány jako *slepé*, tři jako *chudé* a dvě jako *chromé*, například *Bartolomeo povero zoppo* ze S. Maria Novella. Ve sčítání z roku 1632 však nastal prudký nárůst hlav domácností popsaných takovým způsobem, že si člověk klade otázku, zda se problém stal naléhavější v letech hospodářského poklesu, nebo zda oficiální vnímání chudých vyhroutil mor v roce 1630. Přibližně padesát lidí bylo popsáno jako „slepí“, kolem třiceti jako „žebráci“, zhruba tucet jako „chudí“ a půl tuctu jako „mrzáci“ nebo „chromí“, což bylo přibližně sto domácností. Možná by se mělo dodat, že „slepý“ by se měl interpretovat jako popis zaměstnání a že se vztahoval jen na ty, kteří si udělali ze své vady živnost (ač nuznou), jinými slovy: žebrali. Sčítání příležitostně upřesňovalo, že žebráci žebrali pro jiné, např. „pro jeptišky“ nebo „pro věznice“, zatímco v jednom případě, u Dianory, slepé vdovy, se dozvídáme, že „žebrá a nechává si, co dostane“ (*accatta e non rende*).

Podobnou tendenci k rostoucímu zviditelnění chudých lze sledovat v benátských censech od poloviny 17. století (což je pozoruhodně pozdě, uvážíme-li, že mor v roce 1630 zasáhl Benátky stejně nelítostně jako Florencii). Sčítání z roku 1633 popisuje velice málo hlav domácností jako slepé nebo mrzáky či žebráky kromě oblasti kolem San Marco, kde se nacházela ta nejvynosnější místa. Sčítání z roku 1642 zachycuje 41 žebráckých domácností v oblasti Dorsoduro. Ve sčítání z roku 1670,

z něhož se dochovaly odpovědi pouze ze dvou čtvrtí, je 20 žen v Cannareggiu a 30 hlav domácností obou pohlaví v Santa Croce popsáno jako slepí, žebráci nebo oboje. V 18. století se nakonec jazyk klasifikace modifikuje, když se oficiální povědomí o problému chudých stává naléhavější. Místo rádobý odborného popisu „žebrák“, „slepá žena“ a podobně nacházíme nyní zvláštní kategorii pro nezaměstnané (*senza impiego* nebo *senza mestiere*), kterou museli sčítací komisaři vyplnit u hlav domácností bez zdroje obživy (ti, kdo žili z důchodů, byli něco jiného). V roce 1768 bylo zaznamenáno ne méně než 866 nezaměstnaných hlav domácností, a tento počet byl tehdy pokládán za nerealisticky nízký.³⁹

Nezaměstnaný, dříve „Boží chudý“ a potom „břímě pro společnost“, je jakýmsi lakmusovým papírkem, který odhaluje vztah mezi vnímáním sociální struktury a širšími kolektivními představami. V průběhu raného novověku byli nezaměstnaní stále více na očích. Druhý lakmusový test poskytují pracující ženy, další podřadná skupina, vnímaná aspoň oficiálně prostřednictvím dominantních mužských zájmů a stereotypů (srov. Ardenner, 1975).

Po celé 17. století žilo v Benátkách běžně okolo 60 000 žen. Jen menšina představovala hlavu domácnosti a jen menšina této menšiny byla charakterizována jiným „povoláním“ než „vdova“ (což byl způsob, jak farář obecně vyplňoval rubriku *eserzizio*). Dá se říct, že ženská práce byla málo vidět, alespoň v očích mužů, kteří – samozřejmě! – pořizovali záznamy. Nicméně jejich „viditelnost“ v Itálii v 17. století možná vzrůstala, neboť vznikl nový druh básně, dílo Gianbattisty Marina a jeho následovníků, kteří popisují krásné dívky při práci: při šití, předení a vyšívání a také jako pradleny, prodavačky drůbeže, krejčovské, mastičkářky, hadačky a dokonce jako

knihvazačky.⁴⁰ V každém případě lze konstatovat, že v neúplně dochovaných záznamech benátských sčítání z let 1633, 1642 a 1670 se nachází přes 900 žen s výjimkou služek (*massere*) a jeptišek identifikovaných svým povoláním.

Zvláště nápadné je, že tyto ženy byly popsány nejméně 112 názvy povolání, která – vezmeme-li v úvahu synonyma – svědčí zhruba o 100 profesních kategoriích (skoro totéž jako v Amsterdamu v 17. století; Tas, 1938). Povolání lze rozdělit do tří skupin. Drobných obchodnic bylo kolem stovky, řemeslnic okolo čtyř set a přes čtyři sta žen poskytovalo služby různého druhu.

Sledujeme-li výzkum jiných raně novověkých měst, počínaje Tasem (1938) a konče Woodem (1981), je jen pochopitelné, že ženy zastávaly v maloobchodních živnostech významné postavení. Nejpočetnější skupinou byly obchodnice prodávající oblečení z druhé ruky (*revedina*, *strazzaruola* nebo *venderigole* jsou různá slova pro toto povolání); tuto skupinu lze rovněž doložit záznamy cechu obchodníků s látkami. Existovaly také obchodnice s ovocem, sýrem, kořením, mandlemi, květinami, perlami, vínem, vodou a lihovinami.

Řemeslnice se soustřeďovaly, jak se opět dalo čekat, v textilním sektoru. Nejpočetnější byly přadleny hedvábí a vlny, ale řídké nejsou ani odkazy na tkadleny, prýmkačky (*passamanere*), krejčovské, kloboučnice, pentličkářky, na ženy vyrábějící trásně a samozřejmě na ženy vyrábějící plachty, jež pracovaly pro benátskou zbrojnici. Také několik žen bylo ve sčítání popsáno např. jako ženy vyrábějící lodě, zrcadla, jako knoflíkářky, tesařky (*marangona*), bednářky, sklářky, obuvnice a mydlářky.

Ve všech těchto případech mohou sčítání vypadat dostatečně objektivně, ale jestliže nadále nebudeme

brát v potaz prostředníky, můžeme se dopustit vážného omylu. Sociální historikové Benátek mají dobrý důvod být vděční farářům, kteří chodili od domu k domu a shromažďovali údaje, jež jsou stále použitelné. Avšak zároveň musí uznat, že to, co kněží zaznamenali, bylo filtrováno jejich pojmovými kategoriemi. Zřejmě v některých farnostech, zejména ve čtvrti Santa Croce v roce 1670, si sčítací komisaři zvláště všimlali ženské práce a nezaznamenávali jen povolání žen jako hlav domácností, jak se požadovalo, ale rovněž povolání vdov a dcer. V jiných farnostech si však kněží poznamenávali jen údaj „vdova“. Sotva se dá věřit, že žádná žena jakožto hlava domácnosti v těchto farnostech nevykonávala žádnou práci, takže kněz nemohl spojit pojmy „ženy“ a „povolání“. Nelze tedy smysluplně srovnávat mezi farnostmi nebo vypočítat celkový počet pracujících žen, které vedly v Benátkách domácnost. Florentské sčítání z roku 1632, jež je také plně podrobností o ženské práci (dohromady kolem 40 povolání), ukazuje podobné kolísání mezi čtvrtěmi, což naznačuje, že s jakýmikoli statistickými závěry založenými na tomto sčítání by se mělo zacházet s rezervou (srov. Brown a Goodman, 1980).

Přítomnost prostředníka je však nejpatrnější u naší třetí hlavní kategorie: žen poskytujících služby. Je například zaznamenáno 32 hospodyní včetně jedné, která se specializovala na herce (*Isabella che tiene comedianti*). Tato skupina je však stále pozoruhodně malá na takové město jako Benátky plné návštěvníků a vnučka podezření, že kněží možná někdy nepovažovali hospodyni za povolání. Pouze 18 žen je označeno jako porodní bába (*comare, allevatrice*), což je dokonce ještě podezřelejší. Kněz, který vycházel s prázdným formulářem se záhlavím *artefici*, si možná nemyslel, že

kategorie „porodní bába“ se považuje za povolání, zejména když taková porodní bába byla zároveň vdova. Nejsou zde žádní léčitelé ani vědmy, nepočítáme-li dvě hadačky, ačkoliv inkviziční záznamy odhalují Řekyně jako léčitelky ve čtvrti Castello. Sřet s vrchností možná tyto ženy a jim podobné odrazoval, aby udávaly své povolání při sčítání.⁴¹

Ještě patrnější je přítomnost prostředníka v případě další služby: prostituce. Přibližně 200 hlav domácností v benátských sčítáních se dá s jistou hodnověrností identifikovat jako prostitutky, ale kněz je tak označuje jen zřídka. Tabu na ně upozorňuje vynecháním, eufemismem nebo moralizujícím komentářem. Například ve farnosti San Zuan Bragola v roce 1633 nacházíme kromě již zmíněných čtyř exotických postav dalších 38 osamělých žen identifikovaných jen křestním jménem. Ve farnosti San Marcilian v roce 1642 nacházíme 17 dalších, ale v tomto případě někdo (buď kněz, nebo úředník zdravotní komise) zapsal velké M u každého jména a níže vysvětlil, že to znamená *Meretrici Publici*, veřejné prostitutky. V témže roce je v San Paternian vyčleněno 13 žen a na okraji označeno jako „děvky“ (při použití hovorovějšího výrazu *puttane*). Ve čtvrti San Marco byl sestaven zvláštní seznam 96 „samostatných žen z různých krajů“, *donne sole e di diversi parti*, jak dokument spíše nesměle předpokládá. Ve všech případech jazyk signalizuje buď rozhořčení, nebo rozpaky.

Na druhé straně ve Florencii, kde sčítacími komisaři byli pravděpodobně laici, byla *meretrice* obecně považována za povolání jako každé jiné a byla normálně zapsána bez dalšího komentáře: 106 hlav domácností v roce 1562 a 95 v roce 1632. Výjimky v roce 1632 jsou spíš jiného druhu. Úředník musel znát Via del Pino ve čtvrti San Giovanni dost důvěrně, protože zaznamenává

tři z jejich obyvatel následovně (velká písmena jsou jeho vlastní): MARGHERITA PISANA PUTTANA SCORTESE („netesaná děvka“); MARGHERA PUTTANA A FIORI L'ANNO 90 („v roce 1590 v nejlepším věku“); a konečně, poněkud tajemně, LA BELLUCCIA PUTTANA RIFATTA LIQUIDA E STREGA („znovu použitelná, nestálá a čarodějnice“). Dostali jsme se od eufemismu k pomluvě. Tolik k objektivitě sčítání žen, které prováděli a zaznamenávali muži.

Nicméně závoj předsudků nebyl neproniknutelný a ve sčítání se objevuje několik neočekávaných povolání. Ve Florencii v roce 1632 nacházíme jednoho majitele zastavárny. V Benátkách 13 učitelek a 11 holičů (neví se, zda se specializovali na ženské vlasy nebo zda – poněvadž holiči byli také chirurgy – byli žádáni kvůli lékařským službám). K exotičtějším ženským povoláním patřila *ballotina* (počítající hlasy patricijů v dóžecím paláci), hadačka, trhačka zubů, kominice, skladnice (*formentina*), nosička (*fachina*), hudebnice (*sonadora*), převoznice (*barcaiola*) a k mému největšímu překvapení námořnice (*marinera*). V příslušné farnosti San Piero v Castellu bylo deset námořnic, které vedly domácnost: *Isabela marinera*, *Lucietta marinera* atd. Skutečně se vydávaly na moře?⁴²

Jenže důležitý je fakt, že někteří sčítací komisaři byli připraveni takovou kvalifikaci akceptovat. Možná na to ženy samy naléhaly. V každém případě by mohlo být rozumné prozkoumat soupisy profesí v záznamech sčítání, jakkoli neosobně možná vypadají, jako výsledek procesu, který by se dal nazvat „vyjednáváním“ mezi úředníky, kteří vymysleli sčítání a jeho kategorie; úředníky, kteří vedli soupisy, kněžými a dalšími, kteří chodili dům od domu a kladli otázky, a v neposlední řadě hlavami domácností. O „vyjednávání“ bude řeč dále (kap. 5).

Sčítání tedy není svědectvím raně novověkých mentalit o nic méně – ve skutečnosti spíše více – než svědectvím společenské struktury. Předčasná vyspělost a vypracování florentského a benátského sčítání zejména naznačují vzestup tzv. „počtářské mentality“. Ve Florencii 15. století se již počítalo s tím, že počet členů průměrné domácnosti je pět bez desetinné čárky, kterou připojil Peter Laslett o 400 let později.⁴³ Tištěné formuláře (*facciate*) v Benátkách 17. století rozdělené do sloupců a řádek jsou působivou známkou systematického úředního přístupu k problému počítání a klasifikace lidí. Postupně se sčítání stávalo stále propracovanější. Respondentům se pokládalo více otázek, kategorie se dál dělily, tabulky se stále více propracovávaly, a muselo se začít srovnávat s dřívějšími roky, jak ukazují římská sčítání lidu stejně jako monumentální soupis Benátek a území pod jejich nadvládou z 18. století.

Údaje ze sčítání – alespoň ty hlavní – vešly patrně v obecné povědomí. Sansovinův průvodce po Benátkách z 16. století cituje některé ze statistik a florentský patricij ze 17. století měl zřejmě přístup k údajům z římského sčítání.⁴⁴ Dostupnost těchto údajů podněcovala lidi, aby víc přemýšleli v kvantitativních pojmech. Skutečně, potřeba vyplnit všechny rámečky formuláře byla pro benátské faráře určitě jakousi lekcí ze statistiky. Sčítání tak nejen zaznamenává raně novověké mentality a kolektivní představy, ale sehrálo i určitou roli v procesu jejich změn.

4 BISKUPOVY OTÁZKY A LIDOVÁ ZBOŽNOST

Od průkopnických studií Gabriela Le Brase (1955–1956) se mnoho historiků lidového náboženství považuje za retrospektivní sociology. Kdyby to bylo možné, provedli by průzkum veřejného mínění mrtvých. Pochopitelně se dychtivě upínají na doklady zachycující situace, kdy současníci – zejména inkvizitoři (Dedieu, 1979) a biskupové – prováděli jakési pohovory, shromažďovali určitá čísla nebo si vedli svého druhu dotazník.

Mezitím se však – jak se často děje, když si odborníci v jednom oboru vypůjčují od sebe navzájem – sociologie změnila. Sociologové v 80. letech 20. století již nejsou tolik přesvědčeni o spolehlivosti svých metod nebo o objektivitě svých výsledků, jako byli v 50. letech. Nyní se méně zabývají měřením, více je zajímavá smysl a význam. Uvědomili si, že způsob, jak je daná otázka položena, může značně ovlivnit odpověď (Payne, 1951). Podobně jako sociální antropologové si uvědomili, že realita je konstruována sociálně a že ve společenském životě jsou důležité stereotypy a nálepky. I sociální historikové potřebují tento druh vědomí. Zabývají-li se lidovou zbožností, učiní dobře, vezmou-li si za výchozí bod myšlenku, že vizitační záznamy, inkviziční výsledky a jiné církevní dokumenty nejsou teploměry, objektivními měřítky náboženské horlivosti dané komunity. To, co odhalují, jsou kněžské obrazy chování a víry laiků. Inkvizitorům, misionářům a diecézním vizitátorům, kteří vyslyšeli laiky kvůli náboženství, se podobně jako sociologům a antropologům patrně dávaly odpovědi, jaké očekávali, nebo odpovědi, o kterých se předpokládalo, že budou očekávány.